

# wantij

APRIL 2014 | nummer 123 | jaargang 31 | nr. 1

**Natuur dichtbij:**  
Wat als een samenleving  
vervreemd raakt van natuur?

## Thijs Kramer lezing '14



*Je own stem voor natuur en milieu*



# Vierde Thijs Kramer lezing

Thijs Kramer was  
een kwart eeuw lang  
belangenbehartiger voor  
natuur en enkele jaren  
gedeputeerde van Zeeland.  
Een kanjer met bestuurlijke  
toekomst.

Als blijk van grote waardering en met het doel het gedachtegoed van Thijs levend te houden, vroeg Gedeputeerde Staten van Zeeland aan de ZMf om tweejaarlijks een Thijs Kramerlezing te organiseren. Dat heeft de ZMf, voor deze editie samen met Scoop, nu voor de vierde keer gedaan.

Thijs was een man met verrassende ideeën. Voor het ZMf-werk bood zijn mens- en maatschappijbeeld hem veel houvast. En voor de praktijk van alle dag putte hij uit filosofie, economie, kunst en geschiedenis. De multidisciplinaire kijk en het verbinden van thema's, doelgroepen en disciplines vormen een belangrijke leidraad om inhoud te geven aan de Thijs Kramerlezing.

Na lezingen met natuur, economie en filosofie als invalshoek, hebben we dit jaar de natuur laten beschouwen vanuit de omgevingspsychologie. Agnes van den Berg, hoogleraar in Groningen, koos daarvoor het onderwerp: 'Natuur dichtbij, wat als een samenleving vervreemd raakt van de natuur?' Bijna driehonderd mensen hebben op de eerste lentedag van dit jaar in de Zeeuwse Concertzaal te Middelburg genoten van een inspirerende en succesvolle lezing. Wantij wil u de lezing en de dag opnieuw laten beleven. Veel leesplezier.

*Tjeu van Mierlo,  
directeur ZMf*



Zie voor meer informatie ook:  
[www.dethijskramerlezing.nl](http://www.dethijskramerlezing.nl)

## Colofon

APRIL 2014 | nummer 123 | jaargang 31 | nr. 1

Het wantij is de plaats waar vloedstromen elkaar ontmoeten. Wantij is een uitgave van de ZMf. Het blad verschijnt drie maal per jaar en wordt naar de leden van de ZMf verstuurd. Lidmaatschap van de ZMf kost € 24,- per jaar. Bijdragen kunnen in overleg met de eindredacteur worden ingediend. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikel. Plaatsing in dit blad hoeft niet te betekenen dat de vermelde meningen het inzicht van de redactie, het bureau of het bestuur van de ZMf weergeven.

### Redactie:

Melissa Ernst (gastredactie), Janneke Donkers, Elly Geelhoed (secretariaat), Rob Kregting, Peter Maas, Gerda Spaander en Willem de Weert (eindredactie).

### Redactiesecretariaat:

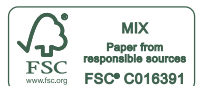
ZMf  
Ravelijn de Groene Jager 5, 4461 DJ Goes  
T. (0113) 230075 | E. [egeelhoed@zmf.nl](mailto:egeelhoed@zmf.nl)

### Vormgeving en productie:

Nilsson communicatiekunstenaars Goes

### Voorpagina:

Agnes van den Berg (Foto: Shody Careman)







## Inhoud

- 2 Vierde Thijs Kramerlezing
- 3 Natuur dichtbij
- 10 Na afloop
- 12 Interview Agnes van den Berg
- 13 Tonnie Dieleman speelt 'Land van verandering'
- 14 Yara werkt aan natuur rond de fabriek
- 15 Natuurmonumenten geeft recreanten de ruimte
- 16 Staatsbosbeheer wil kinderen weer laten spelen
- 17 Efficiëntere zonnepanelen en windturbines met dank aan de chemie
- 18 De voorloper
- 19 Plantaardig
- 20 Honderden excursies per jaar bij Het Zeeuwse Landschap
- 21 De voetafdruk
- 22 Berichten
- 23 Het Zon Effect
- 24 Sponsors Thijs Kramerlezing



Foto: Loes de Jong

# Natuur dichtbij

## Wat als een samenleving vervreemd raakt van natuur?

*Agnes van den Berg*

**Als ik terugdenk aan mijn jeugd, dan is het eerste beeld dat bij me opkomt dat van het veldje achter ons huis. Ons huis was een doodgewone eengezinswoning in een doorsnee woonwijk in Apeldoorn. Achter het huis lag echter een verborgen schat, een grote tuin, die tot aan een schutting keurig was aangelegd met grind en borders. Er zat een deurtje in die schutting, en als je daardoor stapte, kwam je in een andere wereld. Een magische wereld van wild grasland omringd door een sloot met boterbloemen.**

Als kind bracht ik vele uren door in dat grasland, op mijn knieën op zoek naar krekels om te vangen in een potje of op mijn rug liggend turend naar de wolken. Toen ik iets ouder werd, was ik ook vaak te vinden in de moestuin van mijn oma, die een paar straten verderop woonde. Ik had daar een eigen tuintje, waar ik wortels en radijsjes kweekte. Onderweg van huis naar mijn moestuin fietste ik langs braakliggende veldjes die overal tussen de huizen te vinden waren, en waar soms een paar pony's stonden te grazen. In de vakanties ging ik vaak



**‘Toen ik iets ouder werd,  
was ik ook vaak te vinden  
in de moestuin van mijn  
oma, die een paar straten  
verderop woonde.’**

logeren bij mijn oom en tante, die aan een zandpad aan de rand van een dorp woonden. Samen met mijn neefjes ging ik op avontuur in de maisvelden en zwierf ik urenlang vrij en zorgeloos door de bossen en over de hei.

### **Postzegeltuin**

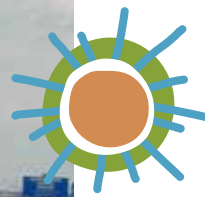
Het is nog maar zo kort geleden, maar wat is er een groot verschil tussen de wereld van mijn jeugd en die waarin de huidige generatie Nederlandse kinderen opgroeit. Er is in de tussentijd enorm veel gebouwd, vooral op de open plekken in steden en dorpen, waardoor trapveldjes en andere avontuurlijke speelplekken zijn verdwenen. Door de hoge grondprijzen staan de nieuwe woningen dicht op en naast elkaar, waardoor steeds minder kinderen de beschikking hebben over een eigen tuin om in te spelen. Zelfs als een kind wel een tuin heeft om in te spelen, dan legt deze het vaak af tegen de aantrekkings-

kracht van iPad, Nintendo en televisie. Uit onderzoek blijkt dat twee derde van de 11-jarige Nederlandse kinderen minstens twee uur per dag televisie kijkt. Dat had ik vroeger trouwens ook wel gewild, maar er was behalve op woensdag- en zaterdagmiddag helemaal niets te zien op de tv, dus ik had geen keus. Een bezoek aan de natuur is voor veel kinderen van nu een speciale gebeurtenis geworden, een georganiseerde activiteit vergelijkbaar met een uitstapje naar een indoor speelparadijs of pretpark. Ook voor de ouders van de kinderen van nu is het steeds minder vanzelfsprekend dat ze dagelijks in contact komen met natuur. Ze stappen 's ochtends vanuit hun huis met postzegeltuin in hun auto, om over snelwegen met geluidswallen die het zicht op het landschap ontnemen naar hun kantoor te rijden, waar ze vanaf hun werkplek -als ze geluk hebben- uitkijken op een parkeerplaats en een door koffie verpieterde plant. En dan

aan het eind van de dag weer terug over dezelfde snelweg, om de avond al surfend over het internet door te brengen. Zo kunnen er zomaar dagen en weken voorbij gaan zonder dat de moderne stadsmens contact heeft met de natuur.

### **Pessimisten en optimisten**

Hoe erg is het als een samenleving steeds meer vervreemd raakt van de natuur? Dat is de kernvraag van deze lezing. Eigenlijk heeft mijn eigen vakgebied, de omgevingspsychologie, geen antwoord op deze vraag. Ons onderzoek laat zien dat kortdurend contact met natuur mensen goed doet. Maar het is niet bekend wat een gebrek aan natuur op de langere termijn met mensen doet. Zoals met alle grote levensvragen, is deze vraag ook lastig empirisch te onderzoeken. Totale vervreemding van natuur bestaat immers – gelukkig – nog niet. Het is ook niet ethisch verantwoord om deze situatie doelbewust te creëren omwille van het onderzoek, bijvoorbeeld door een willekeurige groep mensen vanaf hun geboorte in volstrekte afzondering van natuur te laten opgroeien. Op dit moment kunnen we dus alleen via logisch redeneren proberen om een antwoord te krijgen op de vraag wat er gebeurt als een samenleving vervreemd raakt van natuur. En dan blijkt dat je hele verschillende kanten op kunt redeneren. Er kunnen grofweg twee standpunten worden onderscheiden, een pessimistische en een optimistische. De pessimisten, die ruim in de meerderheid



**‘Over snelwegen met geluidswallen die het zicht op het landschap ontnemen.’**

zijn, zijn er van overtuigd dat vervreemding van de natuur heel zorgwekkend is en uiteindelijk zelfs kan leiden tot de ondergang van zowel de natuur als de mens. Een kleiner aantal optimisten ziet het zonniger in, zij denken dat vervreemding niet zo erg is, de wereld is voortdurend in verandering, en mensen en vooral kinderen zijn flexibel en passen zich makkelijk aan. Bovendien biedt de voortschrijdende techniek nieuwe mogelijkheden om geïdealiseerde natuurwerelden te scheppen die het verlangen naar de echte natuur eerder zullen versterken dan uitdoven. Ik zal beide standpunten wat uitgebreider toelichten.

### Geheugenverlies

De denkbeelden van de pessimisten zijn onder andere terug te vinden in het werk van de Amerikaanse ecopsycholoog Peter Kahn<sup>1</sup>. Als een samenleving steeds verder vervreemdt van de natuur, dan brengt dit volgens Kahn een fundamenteel risico met zich mee dat hij aanduidt met het begrip ‘environmental amnesia’, oftewel een geheugenverlies met betrekking tot natuur en milieu. Elke generatie ontwikkelt op basis van eigen ervaringen haar eigen maatstaf voor hoe de natuur en het milieu er uit horen te zien, en deze lat komt steeds lager te liggen. Er treedt een gewenningsproces op, waardoor mensen genoeg nemen met steeds minder directe natuurervaringen. In dit verband spreken de pessimisten ook wel van het ‘uitsterven van de natuurervaring’, een

proces waarvoor we uiteindelijk een hoge prijs zullen moeten betalen in de vorm van een verslechtering van onze gezondheid en de kwaliteit van ons leven. En niet alleen de mens zal volgens de pessimisten de negatieve gevolgen van de vervreemding aan den lijve ondervinden, ook de natuur en het milieu krijgen het zwaar. Want als kinderen in hun jeugd geen band meer met de natuur kunnen opbouwen, zullen ze als volwassene niet gemotiveerd zijn om zich in te zetten voor de bescherming van natuur en milieu. Zo ontstaat een vicieuze cirkel waarin vervreemding, vermindering van natuurervaring, en vermindering van natuurbescherming elkaar steeds verder versterken.

### Natuur is gezond

Om hun argumenten kracht bij te zetten, verwijzen pessimisten graag naar wetenschappelijk onderzoek naar de relatie tussen natuur en gezondheid. Dit onderzoek, waar ik zelf ook bij betrokken ben, heeft de laatste jaren een grote vlucht genomen. Toen natuurorganisatie IVN mij vorig jaar vroeg om een factsheet op te stellen, kon ik moeiteloos meer dan vijftig goed gecontroleerde studies opsommen waarin een positieve invloed van contact met natuur op de geestelijke en lichamelijke gezondheid wordt aangetoond, en dat was nog maar het topje van de ijsberg<sup>2</sup>. Het onderzoek laat een brede waaier aan positieve effecten zien. Zo blijkt uit diverse studies dat een bezoek aan de natuur leidt tot een grotere verbetering van de stemming

en het zelfvertrouwen dan een bezoek aan de stad<sup>3</sup>. Ook voelen mensen zich na afloop van een bezoek aan de natuur vitaler en energiever, en presteren ze beter op cognitieve tests. Zelfs onze hartslag en bloeddruk reageren positief op de natuur, en ons lichaam produceert minder van het stresshormoon cortisol<sup>4</sup>. Op bevolkingsniveau zijn in Nederland relaties aangetoond tussen de hoeveelheid groen in een straal van een kilometer rond de woning, en het aantal gevallen van ziektes zoals depressie, astma en diabetes<sup>5</sup>. In Engelse buurten met veel groen lopen mensen uit de laagste inkomensklasse minder risico om voor hun 65<sup>e</sup> te overlijden dan in buurten met weinig groen<sup>6</sup>. Volwassenen en kinderen die in de nabijheid van een park wonen, worden meer gestimuleerd om te bewegen, waardoor ze minder kans hebben om overgewicht te ontwikkelen<sup>7</sup>.

### Natuurtekortstoornis

Pessimisten zien de gezonde effecten van de natuur als het resultaat van een evolutionaire ontwikkeling waardoor de mens optimaal is aangepast aan een leven in de vrije natuur. In het boek ‘The good son’ uit 1999 stelt de Amerikaanse psychotherapeut Michael Gurian dat de menselijke hersenen nog steeds zijn ingesteld op een bestaan in natuurlijke omgevingen, en daarom moeite hebben om de overdaad aan prikkels in de moderne omgeving te verwerken<sup>8</sup>. Een deel van de kinderen komt hierdoor volgens hem in de problemen omdat hun hersenen niet sterk en flexibel



genoeg zijn om zich aan te passen. Deze kinderen vertonen onrustig en druk gedrag waardoor ze het label ADHD of een andere stoornis krijgen opgeplakt, terwijl ze in een natuurlijke omgeving probleemloos zouden kunnen functioneren. Volgens auteurs zoals Richard Louv kan ADHD dan ook beter worden beschouwd als een natuurtekortstoornis in plaats van een aandachttekortstoornis<sup>9</sup>. Ook de sterke toename van andere welvaartsziekten, zoals obesitas, COPD en depressie wordt door pessimisten gezien als een voorbode dat de verstedelijking en toenemende vervreemding van de natuur hun tol beginnen te eisen.

### Vergroenen in het rood

Optimisten zoals de Amerikaanse ecoloog Keith Tidball<sup>10</sup> denken dat het allemaal niet zo'n vaart zal lopen. Mensen hebben een grote flexibiliteit en veerkracht, die zich vooral openbaart in extreme omstandigheden, bijvoorbeeld tijdens een ramp of een crisis. In zo'n situatie krijgen mensen een dringende behoefte om contact te leggen met de natuur. In New Orleans ontstond er na de orkaan Katrina bijvoorbeeld een spontane actie om oude eiken te redden en nieuwe bomen aan te planten. Deze neiging van mensen om in

tijden van crisis de natuur te omarmen is door Tidball omschreven als 'greening in the red zone', en komt volgens hem zowel voort uit een biologisch instinct om de band met de natuur te versterken als een psychologische behoefte om de betekenis van een plek te bevestigen. Tidball baseert zich voornamelijk op het gedrag van mensen in gebieden die door oorlog en natuurrampen zijn getroffen, maar zijn theorie lijkt ook goed van toepassing op de 'rampsituatie' van ernstige verstedelijking en vervreemding. Zoals beschreven door natuurfilosofen en historici, is ons huidige, positieve beeld van de natuur ook pas ontstaan tijdens de industriële revolutie, als reactie op de overvolle en vervuilde leefomstandigheden in de steden. De geschiedenis leert dat vervreemding inspireert tot verbeelding en romantisering van natuur, en daarmee eerder een motor dan een bedreiging vormt van natuurbescherming en natuurbeleving<sup>11</sup>.

### Digitale dinosaurussen

Optimisten maken zich ook weinig zorgen over de toenemende invloed van nieuwe technologieën zoals internet, gamecomputers en smartphones. Ze benadrukken dat de natuur alom vertegenwoordigd

is in computerspelletjes en andere digitale vormen van vrijetijdsbesteding. Uit onderzoek blijkt dat contact met de nagebootste natuur vrijwel dezelfde positieve effecten heeft op mensen als een bezoek aan de echte natuur. Afgelopen jaar heb ik zelf nog meegewerkt aan zo'n onderzoek in het Virtual Reality centrum in Groningen<sup>12</sup>. We lieten tachtig proefpersonen eerst schokkende beelden van de honger in Afrika zien om gevoelens van verdriet en angst op te wekken. De ene helft van de proefpersonen ging vervolgens naar een virtuele vlindertuin om te herstellen van deze ervaring, de andere helft ging naar een virtuele woonwijk zonder groen. De proefpersonen in de virtuele vlindertuin waren na zeven minuten al hun verdriet kwijt en voelden zich een stuk blijer, terwijl de proefpersonen in de virtuele woonwijk nog steeds last hadden van verhoogde gevoelens van verdriet en verminderde gevoelens van blijheid. Los van het directe, positieve effect van virtuele natuurbeleving is er mogelijk ook een indirect effect. Nieuwe technologie stelt



De menselijke hersenen zijn nog steeds ingesteld op een bestaan in natuurlijke omgevingen, en hebben daarom moeite om de overdaad aan prikkels in de moderne omgeving te verwerken. Foto: Loes de Jong



mensen in staat om hun eigen 'digitale dinosaurussen' te creëren, en de natuur naar hun eigen hand te zetten, zodat deze nog veiliger en aantrekkelijker wordt dan de echte natuur<sup>13</sup>. Hoe langer iemand verblijft in zo'n nagebootste, hyperrealistische natuurwereld, hoe sterker zijn verlangen wordt naar de directe natuurervaring: handen in de aarde, zon op je gezicht, wind in je haren. Optimisten zijn dus van mening dat de voortschrijdende technologie de natuur en de mens uiteindelijk vooral ten goede zal komen.

### Kikkerdril

Wie heeft er gelijk? Helaas kan ik maar al te makkelijk meegaan in het doemscenario van de pessimisten. Tijdens onderzoek op scholen in achterstandswijken ben ik behoorlijk geschrokken van hoe weinig kinderen van nu nog weten van natuur. Kinderen van zeven, acht jaar oud, de meeste van allochtone afkomst, konden zich bijvoorbeeld niets voorstellen bij het woord 'sloot'. Nou hoeft het helemaal niet erg te zijn als je niet weet wat een sloot is, maar ik zou het deze kinderen zo graag gunnen dat ze het wel weten, het liefst uit eigen ervaring met het vangen van kikkerdril of slootjespringen. Het lijkt me ook sterk dat deze kinderen, die in hun jeugd geen band met de natuur hebben gevormd, als ze ouder worden in actie zullen komen voor de natuur, dat ze een stoeptegel gaan optillen om er een tuintje aan te leggen, of een boom planten in het bos van de

toekomst. Meer in het algemeen levert wetenschappelijk onderzoek duidelijk aanwijzingen dat de natuur veel kansen biedt voor een gezonde, evenwichtige ontwikkeling van kinderen<sup>14</sup>. Vooral voor kinderen uit kansarme gezinnen kan het negatieve gevolgen hebben als je ze deze kansen ontnemt, omdat ze al zo weinig andere kansen hebben. Vroeger had elk kind, in hoeveel armoede het ook opgroeide, altijd nog toegang tot de rijkdom van de velden en de bossen die tegelijk speelterrein en leerschool waren. Nu rest er weinig anders dan de troosteloze betonnen leegte tussen torenflat en winkelcentrum.

### Explosie

Maar misschien laat ik me te veel leiden door nostalgische gevoelens. Er zijn wel degelijk ook ontwikkelingen die meer optimistisch stemmen. Er is de laatste jaren sprake van een heuse explosie van maatschappelijke activiteiten rondom groen in de leefomgeving. Misschien is het toeval, maar het valt mij op dat deze activiteiten pas echt tot bloei lijken te zijn gekomen sinds het begin van de economische crisis in 2008. Op braakliggende gronden verschijnen wilde bloemen en moestuinen, saaie schoolpleinen veranderen in avontuurlijke natuurlijke speelplekken en betonnen daken van ziekenhuizen worden omgetoverd tot healing gardens. De meeste van deze activiteiten zijn niet van hogerhand gestuurd, maar komen voort uit initiatieven van individuele burgers en worden gedragen door lokale organisaties. Er gaat een enorme energie uit van deze groene activiteiten, die goed

past bij het beeld van de 'urgente natuurliefde' die volgens Tidball vaak optreedt tijdens een crisis of ramp. Als deze trend doorzet, dan kan er misschien toch weer een nieuwe, minder vervreemde groene samenleving ontstaan waarin mensen weer dagelijks in contact komen met de natuur.

### Groene zorg

Een voorbeeld van een groene activiteit die de laatste jaren vrijwel uit het niets is opgekomen, is wandelcoaching. Steeds meer coaches en therapeuten nemen hun cliënten mee de natuur in voor een gesprek of behandeling, in plaats van binnen tussen vier muren te blijven zitten. Volgens recente berekeningen zijn er inmiddels tussen de 200 en 300 actieve wandelcoaches, en hun aantal groeit nog met de dag. Een ander groen zorgconcept dat heel goed is aangeslagen, is dat van de zorgboerderijen. Alleen in Zeeland zijn er al ca. veertig van deze boerderijen, waar mensen met een verstandelijke beperking, psychische problemen of een verslavingsproblematiek een kans krijgen aangeboden om volwaardig deel te nemen aan de maatschappij. Wie lang niet in een ziekenhuis is geweest, zal zich ook verbazen over de groene revolutie die hier de laatste jaren heeft plaatsgevonden. Veel Nederlandse ziekenhuizen zijn door renovatie of nieuwbouw omgetoverd in groene oases compleet met healing garden, binnentuinen, luchtzuiverende planten, groene wanden en natuurkunst aan de muur.

### Natuur op recept

Wandelcoaching, zorgboerderijen en de vergroening van ziekenhuizen zijn niet alleen voorbeelden van opbloeiende natuurliefde in een vervreemde samenleving, ze illustreren ook de groeiende maatschappelijke erkenning van het belang van natuur voor de gezondheid. Waar er tot voor kort nog een groot taboe rustte op het zelfs maar uitspreken van de gedachte dat natuur een heilzame werking heeft, is het tegenwoordig hip en trendy om een dosis natuur als medicijn te nemen. Pessimisten zouden misschien kunnen zeggen dat deze ontwikkelingen in de groene zorg precies hun angst bevestigen. De bevolking wordt massaal ziek door de vervreemding van natuur, en pas als het bijna te laat is wordt men aan het infuus van de



Wandelcoaching;  
natuur op recept.  
Foto: Peter Maas



natuur gelegd. Natuur op recept, in plaats van vrij verkrijgbaar voor iedereen. Maar er zijn ook signalen dat de vervreemding van de natuur al eerder, bij de basis wordt aangepakt. Overal in Nederland, en dus ook in Zeeland, slaan bezorgde ouders en leerkrachten de handen ineen om groene schoolpleinen en speelbossen aan te leggen, zodat kinderen weer dagelijks in contact kunnen komen met de natuur. En er gebeurt nog veel meer.

### **Zeeland vergroent**

Zoals u de afgelopen weken in de Provinciale Zeeuwse Courant heeft kunnen lezen, barst het alleen al in Zeeland van de groene activiteiten. Vrijwilligers in Zuid-dorpe helpen om de oude begraafplaats meer natuurlijk te beheren zodat een groen park ontstaat. Kinderen van basisschool De Vliete in Wissenkerke leren over de natuur en hoe je groente moet verbouwen op een voormalig braakliggend terrein achter de basisschool. Een ander braakliggend terrein in Biervliet krijgt

dankzij vereende krachten van de buurtbewoners een metamorfose tot buurttuin waar jong en oud elkaar kunnen ontmoeten en van de natuur kunnen genieten. Een hondenuitlaatveldje tussen een verpleeghuis en flats in Middelburg-Zuid werd dankzij de inzet van wijkbewoners een volwaardige stadstuin waar zelfs vanuit rolstoelen getuinierd kan worden. Deze stadstuin in Middelburg-Zuid werd in 2013 verkozen tot Groen Dichterbij Icoon Project van de Provincie Zeeland. Landelijk gezien meldden zich in 2013 maar liefst 380 groene buurtprojecten aan voor de titel van Groen Dichterbij Icoonproject, in 2014 waren het er zelfs meer dan 400.

### **Bedrijfsleven en overheid doen mee**

Een opvallend aspect van de huidige 'groene golf' aan maatschappelijke activiteiten is dat ook het bedrijfsleven, van oudsher een klassieke tegenstander van alles wat met natuur en milieu te maken heeft, lijkt aan te haken. Deze weg van

samenwerken in plaats van tegenwerken, heeft ook in Zeeland al mooie resultaten opgeleverd. Zo heeft kunstmestfabrikant Yara in Sluiskil een plan opgesteld om tijdelijke natuur te creëren op braakliggende gebieden op het fabrieksterrein. Samen met de Stichting Landschapsbeheer Zeeland en de Zeeuwse Milieufederatie wordt er naar gestreefd om zowel de biodiversiteit als het welzijn van werknemers en recreanten te bevorderen. Ook de overheid en andere instanties laten zich niet onbetuigd. Zo heeft het ministerie van Economische Zaken net een 'Natuurkaravaan' georganiseerd, waarbij ambtenaren in een heuse Mongoolse nomadentent in gesprek gaan met inspirerende natuurinitiatieven op het gebied van wonen, leren, zorgen, consumeren, ontspannen en ondernemen. Het Nationaal Groenfonds biedt financiering voor activiteiten die natuur combineren met zorg, recreatie en andere maatschappelijke functies, en kende in 2013 haar jaarlijkse Natuurprijs toe aan Vitura VitaliteitCentrum, waar mensen met stressgerelateerde problemen worden behandeld in speciaal ingerichte tuinen.

### **Megacities**

Er gebeurt dus heel veel rondom groen en natuur. Op talloze plekken, niet alleen in Nederland, maar ook in veel andere verstedelijkte gebieden, vechten burgers voor hun recht op contact met groen, waarbij ze kunnen rekenen op de steun van de gevestigde orde van politiek en bedrijfsleven. Als een samenleving vervreemd raakt van natuur, dan ontstaan er dus allerlei tegenkrachten vanuit de samenleving zelf waardoor de band met natuur weer hersteld wordt. Een hoopvolle boodschap. Maar toch lijkt het me iets te voorbarig om nu te concluderen dat alles allemaal vanzelf wel goed zal komen. De verstedelijking van de wereld voltrekt zich in een ongekend tempo. Iedere week komt er een miljoen nieuwe stadsbewoners bij. Zo'n 180.000 per dag. Als kwetsbare groene oase ingeklemd tussen grote steden als Rotterdam en Antwerpen zal ook Zeeland steeds meer druk van de verstedelijking ondervinden. Zal de samenleving van de toekomst voldoende 'groene tegenkracht' kunnen bieden aan deze ontwikkelingen? Optimisten gaan er vanuit dat de natuur maakbaar is, waardoor we het proces van vervreemding op elk moment kunnen omkeren door natuur te



Central Park New York. (Foto: Loes de Jong)





Aanplant van een buurttuin in Biervliet

herscheppen en daardoor de band tussen mens en natuur te herstellen. Maar stel dat door de expansiedrift van de megacities op termijn alle grote groene gebieden zoals Zeeland worden opgeslokt. Dan krijgen we die gebieden misschien wel nooit meer terug, en zijn de mogelijkheden om natuur te maken beperkt tot het planten van een boom of het aanleggen van een daktuin. Wat als die paar bomen of daktuinen niet voldoende blijken om een band met de natuur op te bouwen?

### Central Park

Zolang we niet zeker weten hoeveel natuur er precies over moet blijven om een onomkeerbare vervreemding tussen mens en natuur, met alle mogelijke gevolgen van dien, te voorkomen lijkt het me een 'no regret' optie om extra in te zetten op de wettelijke bescherming van natuurlijke gebieden die we met zijn allen bijzonder vinden. Door een stuk natuur, water of landschap bijvoorbeeld de status van 'rijksnatuurmonument' (zoals voorgesteld door Pieter van Vollenhoven, voorzitter van het Nationaal Groenfonds) of 'nationaal erfgoed' (zoals voorgesteld door Guido van Woerkom, directeur van de ANWB) te geven, wordt duidelijk dat het behoud van dit gebied gezien moet worden als een zaak van nationaal belang. Op deze manier kunnen we de kans vergroten dat toekomstige generaties zo lang mogelijk om deze gebieden heen blijven bouwen, net als bij het Central Park in New York, en niet alles maar straffeloos kunnen volbouwen, zoals nu gebeurt in de megacities in China en andere opkomende economieën. Hierdoor blijft er, hoe vervreemd we ook met zijn allen zullen raken, altijd tenminste de mogelijkheid bestaan voor ommekeer en herstel van de bijzondere en waardevolle band tussen mens en natuur. 



### Literatuur

- <sup>1</sup> Kahn, P. H., Severson, R. L., & Ruckert, J. H. (2009). The human relation with nature and technological nature. *Current Directions in Psychological Science*, 18(1), 37-42.
- <sup>2</sup> Van den Berg, A. E. (2013). *Waarom wij natuur nodig hebben: Factsheet Natuur & Gezondheid*. Amsterdam: IVN.
- <sup>3</sup> Bowler, D., Buyung-Ali, L., Knight, T., & Pullin, A. (2010). A systematic review of evidence for the added benefits to health of exposure to natural environments. *BMC Public Health*, 10(1), 456.
- <sup>4</sup> Van den Berg, A. E., & Custers, M. H. G. (2007). *Natuur, stress en cortisol: Experimenteel onderzoek naar de invloed van tuinieren en activiteiten in groenkamers op het fysiologisch, affectief en cognitief herstel van stress. Rapport 1629*. Wageningen: Alterra.
- <sup>5</sup> Maas, J., Verheij, R. A., de Vries, S., Spreeuwenberg, P., Schellevis, F. G., & Groenewegen, P. P. (2009). Morbidity is related to a green living environment. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 63(12), 967-973.
- <sup>6</sup> Mitchell, R., & Popham, F. (2008). Effect of exposure to natural environment on health inequalities: An observational population study. *The Lancet*, 372, 1655 - 1660.
- <sup>7</sup> Coombes, E., Jones, A. P., & Hillsdon, M. (2010). The relationship of physical activity and overweight to objectively measured green space accessibility and use. *Social Science and Medicine*, 70(6), 816-822.
- <sup>8</sup> Gurian, M. (1999). *The good son: Shaping the moral development of our boys and young men*. New York: Penguin.
- <sup>9</sup> Louv, R. (2008). *Last child in the woods: Saving our children from nature deficit disorder*. Chapel Hill: Algonquin Press.
- <sup>10</sup> Tidball, K. G. (2012). Urgent biophilia: Human-nature interactions and biological attractions in disaster resilience. *Ecology & Society*, 17(2).
- <sup>11</sup> Van Koppen, C. S. A. (2002). *Echte natuur: Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving*. Wageningen University, Wageningen.
- <sup>12</sup> Wesselijs, J., & Van den Berg, A. E. (2014). *Ontstressen in de virtuele natuur: Samenvatting van onderzoek naar de effecten van een ontspanningsoefening in virtuele omgevingen op het herstel van stress: www.natuurvoormensen.nl*.
- <sup>13</sup> Wills, J. (2002). Digital dinosaurs and artificial life: Exploring the culture of nature in computer and video games. *Cultural Values*, 6(4), 395-417.
- <sup>14</sup> Van den Berg, A. E., & De Hek, E. (2009). *Groene kansen voor de jeugd: Stand van zaken onderzoek jeugd, natuur, gezondheid*. Wageningen: Alterra.

Prof. Dr. A. E. van den Berg is bijzonder hoogleraar Beleving en waardering van natuur en landschap aan de Rijksuniversiteit Groningen.

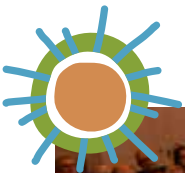


# Na afloop

**Dagvoorzitter Chris Kalden nodigde als eerste van de drie aangekondigde referenten Kees de Lange, districtshoofd Zeeland van Staatsbosbeheer uit, om plaats te nemen in het houten tuinameublement op het podium. Kon hij een reactie geven op wat hij had gehoord en iets vertellen over zijn droom voor de toekomst?**

Jacoline Vlaander

‘Een feest der herkenning dat we de natuur moeten gaan organiseren,’ zei Kees de Lange. ‘Zo ver verwijderd van ieders beleving en ervaring is het. Ik merk het aan mensen die, als ze dan al eens in het bos zijn, angstig worden. Bang voor wilde dieren. Of zich van top tot teen in plastic hullen, vanwege de teken. We proberen als Staatsbosbeheer vanaf de parkeerterreinen al laagdrempelig te zijn, informatie te geven, het dichterbij te brengen. Ook betrekken we social media in onze communicatie. We bieden zeehondensafari’s aan, en reeëntochten, en werken samen met ondernemers in de recreatiesector. In Zeeland kunnen we veel; er is hier nog natuur. Ik droom er dan ook van dat dat blijft, en mijn kleinkinderen ook vloten zullen bouwen en boomhutten.’



Circa 280 genodigden bezochten de vierde Thijs Kramerlezing, waaronder familie en vrienden van wijlen Thijs Kramer en het Zeeuwse college van Gedeputeerde Staten. Foto: Loes de Jong





Van links naar rechts:  
Chris Kalden, Gijsbrecht  
Gunter, Kees de Lange,  
Ronald de Meij.  
Foto: Loes de Jong



## Haaiantanden

De volgende referent, Gijsbrecht Gunter, manager External Relations and Communication van Yara Sluiskil BV, nam de toehoorders via beelden mee op een wandeling rondom de chemische kunstmestfabriek. Hij vertelde geen onderzoek nodig te hebben om van het positieve effect van natuur te worden overtuigd: 'Ik voel me heel gelukkig als ik haaiantanden zoek met mijn zoontje. En ook bij mijn collega's zie ik dat de natuur enorm leeft. We hebben weliswaar de uitdaging om met kunstmest wereldwijd iedereen van voldoende voedsel te voorzien, maar we zijn ook al 85 jaar gevestigd op een heel bijzondere plek in Zeeuws-Vlaanderen, met geschiedenis en natuur: kazematten, oude gewassen, hoogstamfruitbomen, kreekruigen en een poel. Economie en ecologie gaan er hand in hand, de contrasten zijn raakvlakken.' En over zijn droom voor de toekomst zei hij: 'Ik hoop dat we het beetje natuur dat er nog is, koesteren. Want het kind in ons dat daar enorm van geniet, kennen we immers allemaal.' Tot slot zei hij dat hij ook bij andere bedrijven in Zeeland mogelijkheden ziet om tijdelijke natuur aan te leggen.

## Blue Zone

De derde referent, Ronald de Meij, directeur van de GGD Zeeland, vertelde dat de lezing van Agnes van den Berg hem weer bewijst hoe afhankelijk we zijn van onze omgeving: 'En misschien zijn we als GGD dan wel teveel gefocust op rationele afwegingen. We geven wellicht teveel adviezen aan de mensen in Nederland die kampen met overgewicht, en we grijpen te weinig in de omstandigheden in.' Hij noemt de zogeheten Blue Zones, regio's waar mensen gezond oud worden, omdat

de omgeving daartoe uitnodigt: 'Maar hier zijn we nog teveel gericht op comfort; kinderen gaan met de auto naar school, zitten achter de computer, voor de televisie. De omgeving is te bedreigend geworden om in te bewegen.' Als droom zou hij dan ook graag een trendbreuk realiseren, om deze ontwikkelingen te keren.

Vanuit de zaal kwamen er nog aanvullingen, maar voor diepgaande discussies zou er na afloop meer tijd zijn. Iemand opperde dat de gemeenten liever parkeerterreinen willen in plaats van groene burgerinitiatieven; een ander vertelde dat hij, omdat hij in de natuur werkt, juist Europese steden als heel ontspannend ervaart, wat Agnes van den Berg vanuit empirisch onderzoek kon bevestigen; er werd geopperd dat natuur wellicht een stressverlagend effect kan hebben op kankerpatiënten, wat Agnes van den Berg instemmend met gegevens wist te onderbouwen; en iemand riep dat we in Nederland toch heel gezond zijn omdat we in tegenstelling tot andere landen zoveel fietsen.

Carla Schönknecht-Vermeulen, gedeputeerde Natuur van de Provincie Zeeland, vertelde ter afsluiting dat er robuuste natuur wordt ontwikkeld, en dat deze bescherming wettelijk goed is geregeld: 'Wij zijn een land in zee, en natuurprojecten en de veiligheid rondom de dijken toetsen we aan dat wettelijke kader. Ik droom van Zeeland als Blue Zone. Dat vind ik inspirerend en uitdagend.'

Waarop dagvoorzitter Chris Kalden iedereen hartelijk bedankte: 'Zonder uw komst zou deze bijeenkomst geen betekenis hebben.' De genodigden wandelden vrolijk pratend richting de bar en de biologische catering van stadsboerderij 't Hof Welgelegen.



 Jacoline Vlaander is schrijver en werkt als zelfstandig ondernemer voor verschillende opdrachtgevers. Voor meer informatie: [www.arpege.nl](http://www.arpege.nl)

## INTERVIEW

# Agnes van den Berg wil 'natuur voor mensen'



Gerda Spaander

Agnes van den Berg (Apeldoorn, 1967) is sinds 2012 bijzonder hoogleraar Beleving en waardering van natuur en landschap aan de Rijksuniversiteit Groningen. Deze leerstoel is ingesteld door het Nationaal Groenfonds. Daarvoor studeerde ze psychologie, met als specialisatie functieleer. Ze promoveerde op de manier waarin mensen verschillen in hun waardering van ruige en van verzorgde natuur. Daarna volgden vijftien jaren bij het Wageningse onderzoeksinstituut Alterra. Daar deed ze als omgevingspsycholoog onderzoek op het gebied van natuurbeleving en de relatie tussen natuur en gezondheid.

### Verzekeraar

Naast het professoraat heeft ze haar eigen onderzoeksbureau 'Natuurvoormensen'. Belangrijke opdrachtgevers zijn op het ogenblik De Friesland Zorgverzekeraar en het Productschap Tuinbouw. 'De verzekeraar is geïnteresseerd in de meerwaarde van de natuur als omgeving voor therapie en coaching. Veel mensen denken dat die meerwaarde inderdaad bestaat, maar of dat ook zo is? Ik ga onderzoeken of dat wetenschappelijk aantoonbaar is. De resultaten zullen wor-

den gebruikt voor het ontwikkelen van nieuwe verzekeringsproducten. En het productschap wil weten wat het effect is van planten in een justitiële inrichting. Werkt een groenere omgeving helend, vermindert het de spanning?'

### Zeeuws onderzoek

Ook in Zeeland heeft Van den Berg onderzoek gedaan. Dat deed ze allereerst in Westkapelle en Burgh-Haamstede. Daar onderzocht ze met anderen in het kader van de toekomstige inrichting van de kust de beleving van de veiligheid van de Noordzeekust. In vergelijking met andere kustplaatsen hechtten de geïnterviewden uit Burgh-Haamstede extra belang aan het behoud van mensenlevens, wellicht als gevolg van de watersnoodramp. En in Westkapelle vond men uitzicht, uniek karakter en landschappelijke schoonheid relatief minder belangrijk, maar aan het toerisme mocht niet worden getornd (al lijkt dat niet erg consequent). Verder onderzocht ze de invloed van natuur op een logeerboerderij voor kinderen met ADHD in Ouwkerk. 'Inderdaad, de natuur kan een positieve invloed hebben op welzijn en gedrag van ADHD-kinderen.'

### Eigen voorkeur

'Ik heb zelf wat natuur betreft een nogal gangbare smaak. Ik zie het liefst een half-open landschap, veel groen, wat water en niet al te netjes. En in mijn eentje geniet ik er het meest van.' Agnes' eigen voorkeur sluit redelijk aan op de conclusies van haar promotieonderzoek: boeren, ouderen en mensen met een laag inkomen en/of opleidingsniveau kunnen ruige ongerepte natuur doorgaans niet erg waarderen, dit in tegenstelling tot hoog opgeleiden en mensen met een voorkeur voor groene politiek. Dit leidde ook tot haar aanbeveling om bij natuurbeheer en -ontwikkeling niet alleen uit te gaan van ecologische waarden, maar ook rekening te houden met de beleving. Het hoeft niet allemaal zeldzaam, groots of robuust te zijn.'

Voor meer informatie:  
[www.agnesvandenbergh.nl](http://www.agnesvandenbergh.nl)



Gerda Spaander is lid van de  
Wantijredactie





# Tonnie Dieleman speelt Land van verandering

Foto's: Loes de Jong



**Tonnie Dieleman (Axel, 1976) is in het dagelijks leven programmeur van De Spot, het kunst- en cultuurcentrum in Middelburg. De stad waar hij ook woont, in het centrum.**

Rob Kregting

'Ik ben hier gekomen voor mijn vrouw en mijn werk. En ik ben er blijven hangen. Maar ik voel me nog steeds Zeeuws-Vlaming. Als je opgroeit, koppel je alles wat je beleeft aan het landschap. Dat is voor mij Zeeuws-Vlaanderen. Het Axels is de taal waarin ik opgevoed ben. Dat dialect is een vorm waarvoor ik kies. Ik vind mezelf geen dialectzanger, maar ik kan daarin het best zingen zonder schaamte.'

## Muziek

'Ik hou van muziek, van jongs af aan. Ik ben gewoon gitaar gaan spelen en ik ben gefascineerd door teksten. Voor mij is muziek een mooie manier om me in de wereld sociaal te bewegen. Broeder Dieleman is mijn band. Soms speel ik alleen, soms met z'n drieën. Maar ik speelde ook al met een kinderkoor en een hardere begeleidingsband. Muzikaal gesproken zit

ik in een hele mooie periode. In december 2012 kwam mijn eerste album uit. Ik laat me in mijn muziek niet graag vastpinnen. Luister graag naar verschillende soorten muziek. Gisterenavond draaide ik nog gamelan bijvoorbeeld. Waar ik het meest trots op ben? Op mijn twee kinderen. Die komen vóór de muziek.'

## Zeeuws-Vlaanderen

'Op de Thijs Kramerlezing speel ik *Land van verandering*. Dat heb ik geschreven voor een documentaire die Kimmo-films maakte voor het Zeeuws Museum. Die gaat over de veranderende mentaliteit van de Zeeuws-Vlamingen. Er was daar vroeger veel contact met de natuur, nu ontbreekt dat. Er ontstaat een ander soort leven dat een laag mist. Alles wordt nu op de toeristen gericht, maar die komen nog niet echt. Zeeuws-Vlaanderen is een afge-

legen stuk land. De Zeeuws-Vlaming kan niet meer naar de trekkerwedstrijd aan de overkant: de boten zijn verdwenen. Voor mij is het interessant hoe iemands mentaliteit zich verhoudt tot waar hij vandaan komt. Ik voel dat zelf ook zo aan. Ik heb een tijd gewerkt op de schaapskooi in Saeftinghe. Dat is een magische, geheimzinnige plek met veel geschiedenis, onder de oppervlakte. Gevaarlijk. Je gaat daar een relatie mee aan. Daar heb ik ook leren werken.

Ik las eens dat de Zeeuws-Vlaming hartelijk en zeer emotioneel is. Nu bestaat dé Zeeuws-Vlaming natuurlijk niet. Maar ik denk wel dat het karakter van een volk beïnvloed wordt door sociaal-economische omstandigheden en zijn geschiedenis.'

## Voor meer informatie:

[www.broederdieleman.com](http://www.broederdieleman.com)

**Album:** Alles is IJdelheid

**EP:** Klein zieltje (Snowstar Records)



Rob Kregting is lid van de Wantijredactie.



# Yara werkt aan natuur rond de fabriek

**Gijsbrecht Gunter is manager externe relaties en communicatie bij Yara, het bedrijf dat kunstmest produceert voor de wereldmarkt. Het bedrijf uit Sluiskil sponsort de Thijs Kramerlezing.**

*Rob Kregting*

‘Onze contacten met de ZMf zijn tegenwoordig behoorlijk intensief. Dat is organisch gegroeid. We hebben nu bijvoorbeeld een project ‘tijdelijke natuur’. Samen met ZMf en de Stichting Landschapsbeheer Zeeland is er een inventarisatie gemaakt van wat er voor natuur op onze terreinen zit. Nu gebeurt er van alles.’ Natuur op en rond de fabriek wordt met elkaar in verbinding gebracht. ‘Er komt bijvoorbeeld een wandelroute buiten het fabrieksterrein. Twee bunkers zijn omgebouwd tot vleermuisverblijven. Er is een schapenwei ingericht, we hebben twintig nestkasten opgehangen, een bijenhotel gemaakt en nestvoorzieningen voor ransuilen en torenvalken. Met de roofvogelwerkgroep van De Steltkluut hebben we het voor elkaar gekregen dat hier nu een slechtvalk nestelt. Dat heeft het voordeel dat we geen overlast meer hebben van duiven. We praten niet alleen over de natuur dichtbij huis, we dóen er ook wat mee.’

## Kunstmest

Yara is producent van kunstmest en technische chemicaliën. ‘Wij zien in de toekomst een aantal grote uitdagingen wat

betreft voedsel, water, energie en klimaat. We zullen op duurzame wijze de wereldbevolking moeten voeden. In 2050 is 70% meer voedsel nodig om straks negen miljard mensen van eten te kunnen voorzien. Kunstmest is daarvoor volgens ons essentieel. Het wordt wereldwijd gebruikt om de opbrengst per hectare landbouwgrond te verhogen, zodat met minder oppervlakte meer voedsel verbouwd wordt van een betere kwaliteit. Yara leidt boeren op die onze producten gebruiken via speciale leerprogramma’s om het beste rendement te behalen en om milieuvuiling te voorkomen. Door meer voedsel per oppervlakte te verbouwen, is minder water nodig per oppervlakte landbouwareaal. In Qatar hebben we een ambitieus project: Sahara Forest Project. Daar zetten we zeewater met zonne-energie om in zoet water en toveren we de woestijn om in een groene oase, waarin algen, landbouwgewassen en bossen groeien.’

## Energie

‘De energie-efficiëntie van Yara Sluiskil is groot en één van de beste ter wereld. We gebruiken nu aardgas voor 80% als grondstof om kunstmestkorreltjes van te

maken. De rest (20%) wordt via warmtekrachtcentrales gebruikt om elektriciteit en stoom op te wekken om de processen gaande te houden. Maar aardgas is eindig, dus kijken we nu al naar andere duurzamere energiebronnen zoals wind of zon en biomassa. Onze restwarmte en CO<sub>2</sub> gaan naar de glastuinders op het naastgelegen glastuinbouwcomplex. Dat scheelt hen energiekosten en per saldo levert het een CO<sub>2</sub>-besparing van duizenden tonnen op. Verder gebruiken we de CO<sub>2</sub> ook voor onze eigen producten, zoals ureum en droog-ijs. We leveren ook CO<sub>2</sub> aan de frisdrankindustrie en bierbrouwerijen, voor de ‘bubbels’.

Volgens Gunter is Yara niet alleen een chemisch bedrijf dat binnen haar hek blijft, maar neemt het ook verantwoordelijkheid voor de wereld. ‘Maatschappelijk verantwoord ondernemen is een natuurlijke zaak. Dat wordt onder onze medewerkers breed gedragen.’

Voor meer informatie: [www.yara.nl](http://www.yara.nl)

 Rob Kregting is lid van de Wantijredactie.





# Natuurmonumenten geeft recreanten de ruimte

**Natuurmonumenten brengt natuur en mensen bij elkaar. Maar waar ligt de grens tussen natuur waar je buiten moet blijven, en die waar je middenin mag zijn? We vragen het aan Lindoana Todicescu, boswachter communicatie en recreatie bij Natuurmonumenten.**

*Gerda Spaander*

We bezoeken haar op haar werkplek in het Infopunt Zwaakse Weel, in het hart van het gelijknamige natuurgebied in ontwikkeling. Onderweg komen we al in de stemming bij het zien van het Vlinderbelevingspad. Lindoana werkte eerder bij Groenservice Zuid-Holland. Daar ging het in de eerste plaats om recreatie en sprong ze wel eens op de bres voor de natuur. Nu bij Natuurmonumenten is haar positie 180 graden gedraaid. 'Ik snap wel dat bij echt kwetsbare natuur geen recreatie past, maar daarbuiten ga ik verder dan mijn donkergroene collega's. Al moet ik zeggen dat die langzamerhand iets minder streng worden.

## Inktviszwam

Een voorbeeld. Afgelopen herfst vonden we bij het weghalen van struweel in het heggegebied bij Nisse de in Zeeland zeldzame inktviszwam. Die is spectaculair om

te zien en groeide op een plek waar het publiek normaal niet mag komen. Voor deze gelegenheid hebben we het gebied tijdelijk opengesteld en hebben we de vondst bekend gemaakt via de media. Er zijn veel mensen op afgekomen. Er zijn toch fotografen over het rood-witte afzetlint gestapt, maar er is niets verzeikt en de meeste paddenstoelen hebben het overleefd.'

## Oerrr

Natuurmonumenten timmert tegenwoordig stevig aan de weg met Oerrr. Daarmee wil men kinderen de natuur en het buitenzijn intensief laten beleven. Lindoana spreekt in dit verband graag over verwondering. 'We laten de kinderen een wedstrijd regenwormen trappelen houden. We maken een midzomernachtwandeling, met verhalen. Of we verzamelen samen zeekraal en eten dat later samen op. Op

deze manier kun je kinderen boeien en zijn ze meteen natuurbeschermers in de dop.'

## Inspelen

Natuurmonumenten wil graag inspelen op wensen en behoeften van de recreant. Toen het informatiepunt aan de Zwaakse dijk nog alleen werkruimte was, stapten er al regelmatig fietsers af die om informatie, koffie of de wc vroegen. Dit was aanleiding om in 2012 in de voormalige boerderij ook een Infopunt Zwaakse Weel te maken. Er wordt vooral in het hoogseizoen behoorlijk veel gebruik van gemaakt. Verder worden er natuurlijk excursies gehouden. Daarbij is Natuurmonumenten er steeds meer op gericht om mensen een bijzondere natuurbeleving mee te geven in plaats van elk vogeltje en plantje te benoemen. Ook betreft Natuurmonumenten omwonenden bij beheersmaatregelen zoals bomenkap en aanplant op de dijken. 'Vooral bij het planten van nieuwe bomen vragen we de hulp uit de omgeving. We organiseren een feestje en dat werkt. Er ontstaat een saamhorigheidsgevoel met de omwonenden. Dat is wat Natuurmonumenten wil bereiken.'

Voor meer informatie:  
[www.natuurmonumenten.nl](http://www.natuurmonumenten.nl)


 Gerda Spaander is lid van de Wantijredactie.



Foto:  
Thijs Franse



# Staatsbosbeheer wil kinderen weer laten spelen

Het was gezellig druk, half maart, bij de opening van het speelbos in Kapelle. Zo'n honderdvijftig mensen waren naar de kindvriendelijke plek achter het scoutingterrein gekomen om kennis te maken met het nieuwe fenomeen. Na de toespraken gingen de kinderen meteen los: rennend, fietsend, kruipend en klimmend verkenden ze het terrein.

Willem de Weert

Boswachter Karel Leeftink vertelt wat het idee achter een natuurspeelplek is. 'Staatsbosbeheer wil de natuur dicht bij de mensen brengen en zeker dicht bij kinderen. Op termijn moet één procent van al onze grond als natuurlijk speelplek zijn ingericht. Het gaat dan in heel Nederland om circa 2.500 hectare. We zitten nu tegen de duizend hectare die als speelplek is ingericht. In Zeeland zijn er natuurspeelplaatsen aangelegd in Axel, de Braakman en vorige maand in Kapelle. Nu is het bos bij Wemeldinge aan de beurt. Ook bij Vlissingen (Westduin) staan plannen op stapel.'

## Ingrediënten

'Dat kinderen dicht bij huis in én met de natuur kunnen spelen is de gedachte', vervolgt Karel. 'De eerste speelbossen zijn aangelegd in de natuur aan de rand van de grote steden. Maar er blijkt overal in het land behoefte aan natuur voor kinderen te bestaan. Laat ze maar sjouwen met dode boomstammen, laat ze lekker met

afgebroken takken boomhutten bouwen. De ingrediënten liggen in de natuur, levert het bos zelf. Het mooie is dat door de activiteiten van de kinderen (het verleggen van een boom, het aanleggen van een dam) het gebied steeds van vorm verandert. Dat mag ook en is de aantrekkingskracht, dat de dingen steeds veranderen. Het is alleen niet de bedoeling dat er rotzooi van buitenaf wordt aangevoerd zoals houten pallets of plastic zeilen. Het moet wel natuurlijk blijven.'


## Spannend

Staatsbosbeheer helpt een handje door de bestaande inrichting speelser én natuurlijker te maken. 'In Kapelle is dat gebeurd door een waterpartij aan te leggen en de overbodige grond te gebruiken om een ontmoetingsheuvel op te werpen. Onder de heuvel zijn betonnen buizen ingegraven waardoor spannende tunnels ontstaan om doorheen te kruipen. De bomen die omgehakt zijn om een entree te maken zijn nuttig gemaakt voor de

aanleg van een boombrug en een fietscrossbaan.'

Staatsbosbeheer vindt het belangrijk om met andere partijen samen te werken. 'Er moet draagvlak zijn voor een natuurspeelplek in de buurt. Leerlingen van het Technasium van het Calvijncollege hebben het ontwerp gemaakt voor het speelbos in Kapelle. Dat idee is aangevuld door de lokale scoutinggroep. De scouting houdt ook een oogje in het zeil, een vorm van sociale controle. De Gemeente Kapelle was mede initiatiefnemer en neemt het onderhoud voor haar rekening. MEC De Bevelanden zorgde voor een educatieve route.'

Voor meer informatie:  
[www.zeelandbuiten.nl](http://www.zeelandbuiten.nl)  
[www.staatsbosbeheer.nl](http://www.staatsbosbeheer.nl)

 Willem de Weert is eindredacteur van Wantij.







# Efficiëntere zonnepanelen en windturbines met dank aan de chemie

Peter Maas



Zijn ouders hadden een flink stuk grond, grenzend aan bos en natuur in De Peel. Hij was vaak buiten te vinden, spelend in het bos en op de open zandvlakten. Voetballen, kuilen graven, boomhutten bouwen. Hij ervoer er een enorm gevoel van vrijheid. Daar ligt voor hem de 'bijzondere en sublieme natuurervaring' zoals in de Thijs Kramerlezing verwoord.'

Hij, dat is Niels Smits, directeur Veiligheid, Gezondheid en Milieu bij DOW Benelux in Terneuzen. DOW is één van de sponsors van de Thijs Kramerlezing. 'Dingen doen en daarbij alle zintuigen gebruiken, dan blijft de beleving veel langer hangen. Gebeurt dat op jonge leeftijd dan beklijft het gevoel. Op latere leeftijd is daar een veel dramatischer gebeurtenis voor nodig,' is de overtuiging van directeur Smits. In een dergelijk bedrijf, dat haar hoofdvesting in de Verenigde Staten heeft, is voor de job van Smits natuurlijk een Engelse benaming:

Responsible Care Leader. En eigenlijk klinkt dat veel mooier. Het geeft goed aan dat het gaat om het geheel. Breder dan 'alleen maar' gezondheid, duurzaamheid of milieu.

## Chemie

We kijken op een grote luchtfoto van het bedrijf. Het valt direct op hoe groot het terrein eigenlijk is. Is hier de afstand tussen mens en natuur juist niet per definitie erg groot?

Smits: 'Natuurlijk, de focus ligt hier op de bedrijfsvoering. Het spanningsveld tussen economische groei en milieu en duurzaamheid is delicaat. Maar durf je ambities daarin uit te spreken. DOW is altijd vooruitstrevend geweest op het terrein van duurzaamheid. We zijn actief om onze voetafdruk te verkleinen. Mensen vergeten wel eens dat dank zij de chemie er enorme stappen gezet worden op het gebied van duurzaamheid. Zonnepanelen of windturbines bijvoorbeeld

danken essentiële verbeteringen aan de chemie. (De absorberende polymere toplaag van zonnepanelen en de toepassing van magneten van neodmium in windturbines heeft de energie-efficiëntie sterk verbeterd. Noot redactie.) Stel je eens voor dat je alle chemie afschaft. Veel wat vertrouwd is, zal dan verdwenen zijn.'

## Olie

Olie is voor DOW de belangrijkste basisgrondstof. Smits is niet zo bang voor een oliecrisis: 'Van alle olie op de wereld wordt 95% als brandstof gebruikt. Dat gaat bijvoorbeeld via de uitlaten van auto's of schoorstenen van fabrieken letterlijk de lucht in. In de chemische industrie wordt olie op een veel hoogwaardiger niveau gebruikt en hergebruikt. Plastics zijn herbruikbaar, maar ik geef toe: het recyclingpercentage moet veel verder omhoog.'

'Innovatieve oplossingen bedenken is belangrijk. Ons bedrijf denkt in oplossingen: hoe kan chemie helpen? We hebben slimme koppen nodig en een supergoed opleidings- en ontwikkelingscentrum om dat waar te maken.'

Voor meer informatie: [www.dow.com](http://www.dow.com)



Peter Maas is lid van de Wantijredactie.



De DoorDOWers (Foto: Peter Maas)



## DE VOORLOPER

# Wilgen knotten: om het behoud, de schoonheid, het zweten en zwoegen

Als er twee organisaties zijn die het thema 'natuur dichtbij' hoog in het vaandel hebben, dan zijn het wel IVN en SLZ. IVN (Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid) is een landelijke club met afdelingen in de regio en SLZ (Stichting Landschapsbeheer Zeeland) is een Zeeuwse organisatie.

*Peter Maas*

Beiden zijn géén clubs met indrukwekkende eigendommen vastgoed, natuurgebied of ledenaantallen. Hun filosofie is een andere: natuur en landschap zijn van iedereen en zijn overal. Iedereen kan er dus overal van genieten. IVN en SLZ zoeken de samenwerking met vrijwilligers, natuurouders, knotters, weidevogelbeschermers, patrijzertellers, buitenlui, natuurgidsen, peuters, kleuters, tieners, pubers, volwassenen, senioren en meer.

### **Knotten**

Een paar weken terug was ik weer eens bij de Steenovens onder Zaamslag. Daar waar het voor mij ooit allemaal begon. Het was ergens in de winter van 1972 – 1973 en het knotten van wilgen was begonnen. Nu, veertig jaar later zijn de bomen nóg indrukwekkender, nóg majestueuzer, nóg groter en machtiger. Knotten

zult ge tot ge er bij neer valt, want dat is de consequentie van dit beheer. Eenmaal begonnen met knotten is het noodzakelijk dat tot in lengte van jaren te blijven doen. Er zijn altijd weer mensen nodig die zich verwonderen over zoveel natuurschoon. Mensen die hun vrije tijd belangeloos en met veel plezier geven aan deze knoesten van bomen. Om het behoud, om de schoonheid, om het landschap, om het plezier, om het zweten en het zwoegen. En om bijvoorbeeld de eikvaren, ringmus en steenuil een plaatsje te gunnen.

### **Voorbeelden**

Zo zijn er veel voorbeelden te vinden waar IVN en SLZ werken aan de natuur dichtbij. Is er in het milieu-educatieve centrum in Goes een groep mensen die opgeleid wordt tot natuurgids. Zien we op het schoolplein natuurouders opdracht-

jes doen met kinderen. Sluiten we aan bij het symposium 'Zeeuwse Polderparels'. Luisteren we bij de opriscursus naar het snoeien van hoogstamfruitbomen. Zien we de resultaten van het advies dat uitgebracht is voor erfbeplanting met een drinkput, meidoornheg of bosje. Doen we mee met bomen binden in Middelburg, horen we het gezaag van de knotters. Echt, zonder deze mensen zou Zeeland er anders uitzien.

Voor meer informatie:

[www.ivn.nl](http://www.ivn.nl) (belééf de natuur!)

[www.landschapsbeheerzeeland.nl](http://www.landschapsbeheerzeeland.nl)  
(samen voor ons landschap!)



Peter Maas is lid van de  
Wantijredactie.





## (LAATSTE) PLANTAARDIG

# Is mijn tuin een reservaat?

Justus van den Berg

In het begin verbaasde ik me over het item bij Vroege Vogels. Een tuin met een grote vijver, een rommelhoek en gifvrij beheer kan, als je wilt, de status van tuinreservaat krijgen, inclusief een mooi bordje bij de ingang.

Mijn tuin is een intensief beheerd stuk groen. We zijn namelijk heel veel tijd kwijt aan het snoeien van de buxushagen, fruitbomen en leilindes. En natuurlijk ook met het in toom houden van de klimop, onkruid wieden tussen de stenen en het regelmatig opschonen van de vijver. Voor wilde planten is er weinig ruimte in mijn tuin. Ik heb alleen ontzag voor de ruige anjer die ik kreeg uit een botanische tuin. De ruige anjer staat op mijn terras, zaait zich uit en geniet in mijn tuin een beschermde status.

### Zelftest

Toch nieuwsgierig naar het fenomeen van tuinreservaten meldde ik me vorige maand aan voor een zelftest. Er zijn inmiddels meer dan 4.000 tuinreservaten in Nederland, waarvan 232 in Zeeland! Ik heb de test gedaan en zie: mijn tuin werd positief beoordeeld. Toch heb ik mijn tuin niet aangemeld. Ik heb besloten dit reservaat voor mijzelf te houden en er stil van te genieten. Geen bordje bij de ingang.

Voor meer informatie:

[www.vroegevogels.vara.nl](http://www.vroegevogels.vara.nl)

[Tuinreservaten in Zeeland](http://Tuinreservaten in Zeeland)  
[tuinreservaten.nl](http://tuinreservaten.nl)

### De kenmerken van een Tuinreservaat (vroege vogels, [tuinreservaten.nl](http://tuinreservaten.nl)):

1. Zo min mogelijk bestrating
2. Planten, struiken en bomen met vruchten, noten en bloemen die insecten, vogels en vlinders lokken
3. Een natuurlijke vijver met geleidelijk aflopende oever of andere was- en drinkgelegenheden
4. Klimplanten en struiken met doornen naast of tegen een gevel
5. Natuurlijke beschutting en omheining waar egels onderdoor kunnen
6. Geen gebruik van schadelijke bestrijdingsmiddelen
7. Niet snoeien in het broedseizoen (15 maart/15 juli)
8. Een composthoop
9. Rommelhoekjes en takkenrilen en -hopen
10. Nestkastjes of verblijfplaatsen voor vogels, zoogdieren en insecten



Justus van den Berg is FLORON-coördinator Zeeland en coördinator van de plantenwerkgroep KNNV Bevelanden.

Aantal tuinreservaten in Zeeland

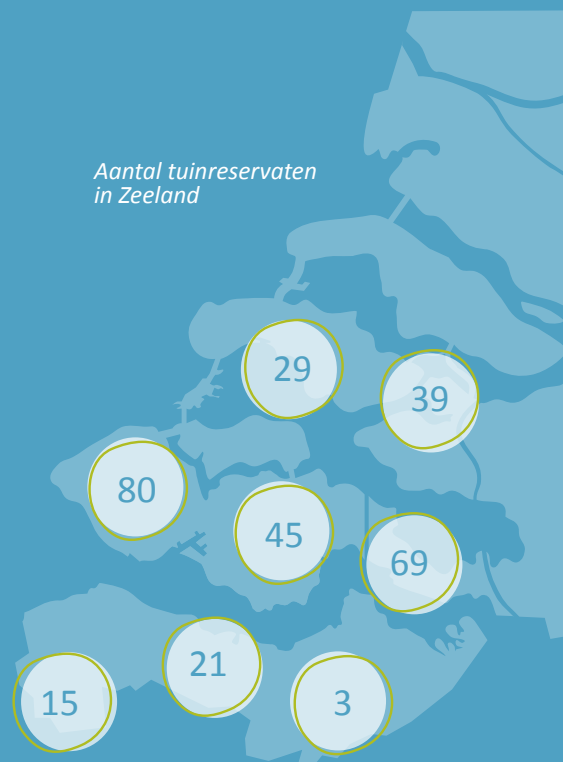




Foto: Rob Gellman

# Honderden excursies per jaar bij Het Zeeuwse Landschap

**Met het Verdronken Land van Saeftinghe beschikt Het Zeeuwse Landschap over een gebied waar duizenden mensen in contact komen met de natuur. Maar er gebeurt veel meer.**

Gerda Spaander

Communicatiemedewerkers Karien van Veggel en Carolien van de Kreeke brengen ons op de hoogte. Karien maakt duidelijk dat de natuur voor Het Zeeuwse Landschap op één staat. 'Als planten of dieren te lijden hebben van bezoek, is het terrein niet toegankelijk. Dat geldt bijvoorbeeld voor overwinterende of broedende vogels, die mogen niet worden verstoord. Maar als het even kan zijn de gebieden open voor bezoek, individueel of in excursieverband. Hoe meer mensen in de natuur op stap gaan, hoe meer draagvlak dat ons oplevert.'

## Saeftinghe topper

Carolien van de Kreeke: 'We bieden jaarlijks zo'n 130 excursies aan, in veertien verschillende terreinen van Het Zeeuwse Landschap. Bijvoorbeeld Het Verdronken Land van Saeftinghe, Het Zwin, Neeltje Jans, Oranjezon en Hoeve Van der Meulen. Daarnaast vinden er op aanvraag van bedrijven, scholen of andere groepen zo'n 600 excursies per jaar plaats. Saeftinghe is verreweg het populairst. Dat

is te verklaren doordat een rondleiding in het Zeeuwse oerlandschap een ware belevenis is, alleen al doordat je je er flink moet inspannen en smerig kan worden. We merken het ook in de andere excursieterreinen: een rondleiding is interessant, maar er is veel belangstelling voor excursies met iets extra's. Zoals de fossielenexcursie in Het Zwin, paddenstoelenwandeling op Hoeve Van der Meulen of vroege vogelwandeling in Oranjezon.'

## Kinderen

Karien vult aan: 'We willen graag dat kinderen zich verwonderen over de natuur. Ze kunnen bij ons hun verjaardagsfeest houden, o.a. in Saeftinghe of museum Terra Maris. En in natuurgebied Clinge is een speelbos. Daarnaast bieden we scholen educatieve programma's aan, bijvoorbeeld over de eendenkooi in Anna Jacobapolder. In ons museum Terra Maris (Oostkapelle) worden veel activiteiten voor kinderen georganiseerd.'

Overigens gaan mensen steeds vaker alleen of met het gezin op pad. Het

Zeeuwse Landschap helpt daarbij met verschillende folders, zoals van de Hooge Platen, Eendenkooi of Oranjezon. Vooral de laatste folder blijkt erg gewild; jaarlijks worden er duizenden afgenomen. Naast wandelen is ook fietsen mogelijk. De door Het Zeeuwse Landschap geschreven Vliedbergenroute is de meest verkochte fietsroute bij de VVV.

Individuele bezoekers worden op de huidige website van Het Zeeuwse Landschap niet erg op weg geholpen. 'Maar dit jaar wordt de website vernieuwd en dan gaat dat veranderen', belooft Karien van Veggel. 'Nu staat er veel meer bezoekersinformatie op [www.zeelandbuiten.nl](http://www.zeelandbuiten.nl), waarop ook de terreinen van de andere Zeeuwse natuurorganisaties te vinden zijn.'

Voor meer informatie:

[www.zeelandbuiten.nl](http://www.zeelandbuiten.nl)

[www.hetzeeuwselandschap.nl](http://www.hetzeeuwselandschap.nl)



Gerda Spaander is lid van de Wantjredactie.





# DE VOETAFDruk



Agnes van den Berg is bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen. Maar ook natuurgenieter, pleitbezorger voor meer natuur in ieders omgeving, boerin. We zoeken haar op in de tot werk- en ontvangstruimte omgebouwde schuur in Groenekan (Utrecht). Door de ramen zien we een prettig groen landschap, binnen hangt een aantal landschapsschilderijen.

Gerda Spaander

## De voetafdruk Agnes van den Berg

## ‘Gelukkig met simpele dingen’

Voor meer informatie:  
[www.voetafdruk.nl](http://www.voetafdruk.nl)  
[www.wnf.nl](http://www.wnf.nl)

Gerda Spaander is lid van de Wantijredactie 

Groenekan, is dat niet wat ver van het werk voor een Groningse hoogleraar? ‘Jawel, ik ben bijzonder hoogleraar in het Noorden, maar zo’n leerstoel staat voor één dag werk per week. Ik neem dan de trein. Dat is geen verloren tijd want ik kan dan onderweg prima werken. Vaak denk ik: Jammer, we zijn al in Assen!’

### Eigen wildernis

Agnes woont met vriend en dochter tegenover Fort Ruigenhoek, één van de vele forten die Utrecht moesten verdedigen. Ze heeft deze plek bewust gekozen om haar dochter, die nu zeven jaar is, dichtbij de natuur te laten opgroeien. Het is goed aan haar besteed: ze heeft haar eigen groentetuintje, bouwt hutten en zegt tegen haar moeder ‘wij zijn natuurmensen!’

Ook Agnes geniet er volop en beschouwt onder andere de mooie zonsopgangen en ondergangen als cadeautjes. Met natuurbeheer heeft ze op haar eigen erf van 6.000 m<sup>2</sup> al de nodige ervaring opgedaan. ‘We zijn begonnen met twee maal per jaar maaien en afvoeren, want zo krijg je na verloop van tijd bloemrijk grasland, als het goed is. Maar dat was wel erg veel werk. Toen hebben we een jaar lang alles gewoon laten groeien, maar dat leverde voornamelijk onaantrekkelijke wildernis op. En nu beheren twee schapen het gras. Af en toe mogen ze ook aan het werk op het fort.’

### Tweedehands

Het professorenleven brengt heel wat vlieguren met zich mee. Zuid-Afrika, China, Zuid-Korea, overal zijn congressen. Agnes verwachtte daarom dat haar voetafdruk nogal hoog uit zou vallen. Maar dat valt mee want dit soort reizen komt niet op iemands eigen conto maar op dat van het werk. Al hoeft je natuurlijk niet op alle uitnodigingen in te gaan. Daartegenover staat een uiterst sober koopgedrag. Agnes geeft een rondleiding door haar kamer: de televisie is van Marktplaats (‘ooit een dure B&O, voor ons een koopje’), een luie stoel die ze zelf opknapte en een tafel die niet goedkoop is maar wel gemaakt van gebruikt hout. Hetzelfde principe geldt voor haar kleren: ‘Als professor moet ik er natuurlijk representatief uitzien, en daarom koop ik af en toe iets nieuws. Maar verder doe ik lang met mijn kleren en koop ik voornamelijk tweedehands. En van een goede trui uit een zak van het Leger des Heils ben ik ook niet vies.’

### Voetafdruk

Haar voetafdruk komt uit op **3,5 ha**. Dat is aardig onder de voetafdruk van de gemiddelde Nederlander. ‘In mijn keuzes laat ik natuur en milieu zwaar wegen. Ik hecht erg aan welzijn en geluk, en dat kan voor mij heel simpel zijn. Ik ben op de fiets gelukkiger dan in de auto. Ik ben blij met oplossingen die weinig of geen geld kosten. Ik heb er jammer genoeg niet zoveel tijd voor, maar ik houd van klussen en repareren.’

# Berichten van de ZMf

## Zomercursussen interactie tussen mens en natuur

We maken u graag attent op het cursusaanbod van University College Roosevelt (UCR). In 2014 biedt het UCR, als Campus by the Sea van de Universiteit Utrecht in Middelburg, twee zomercursussen aan over de interactie tussen mens en natuur.

De eerste, een ééndaagse cursus op woensdag 18 juni, getiteld 'Biophilia: the impact on the medical profession' biedt een overzicht van de kennis over de helende werking van de natuur voor

medische professionals. Daarnaast organiseert UCR een vijfdaagse cursus, van 7 tot 11 juli over de interactie tussen mens en plant. Onder leiding van prof. B. van Duijn worden hier de ethische, praktische en esthetische elementen van deze interactie verkend. De titel van de cursus is 'Plant-man Interaction and the Moving Plant: Science, Art and Intelligence'.

Meer informatie en inschrijven:  
[www.utrechtsummerschool.nl](http://www.utrechtsummerschool.nl)

## Ledenvergadering 27 mei

Dinsdagavond 27 mei is het weer zover: de ledenvergadering van de ZMf. Zet deze datum alvast in uw agenda. Graag bespreken we dan samen met u de stand van zaken rondom onze vereniging. De officiële uitnodiging met bijbehorende agenda ontvangt u binnenkort. Wat we nu alvast kunnen verklappen, is dat we te gast zijn op een onalledaagse locatie: de fabrieksterreinen van Yara Sluiskil. Wat ook niet alledaags is, is de prachtige wandelroute langs het terrein. U heeft er al over kunnen lezen op pagina 14. De ZMf heeft samen met de Stichting Landschapsbeheer Zeeland het initiatief genomen om Yara te helpen bij het omtoveren van haar onaantrekkelijke braakliggende terreinen in een geweldig divers (tijdelijk) natuurgebiedje. We willen u deze avond graag meer laten zien van dit gebied.

## Scoop, bedankt!

Dit jaar heeft de ZMf de Thijs Kramerlezing georganiseerd in samenwerking met Scoop, het Zeeuws instituut voor sociale & culturele ontwikkeling. De ZMf wil via deze weg Scoop hartelijk danken voor de fijne samenwerking en voor de succesvolle bijdrage aan de organisatie van de lezing.

advertentie

# U een kans... Zij een kans

De Nationale Postcode Loterij is de grootste goeddoelenloterij van Nederland. Sinds 1989 is ruim 3,8 miljard euro geschonken aan 89 organisaties die zich inzetten voor de bescherming van mens en natuur. Met de bijdrage van de loterij kunnen De Natuur- en Milieufederaties zich in de 12 provincies voor natuur, milieu en landschap inzetten. Waardoor bijvoorbeeld zeldzame dagvlinders kunnen blijven bestaan.

Meedoen is eenvoudig, bel 0900 300 1500 (10cpm) of meld u aan via [www.postcodeloterij.nl](http://www.postcodeloterij.nl). Voor € 11,75 per lot speelt u al mee. Alvast hartelijk dank voor uw deelname.



De Postcode Loterij helpt!



# Waarom nu zonnepanelen aanschaffen?

## Wij hebben vijf redenen voor u op een rijtje gezet:

- 1 Goed voor het milieu
- 2 10% korting via Het Zon Effect
- 3 Particulieren kunnen nu ook de betaalde BTW terugvorderen
- 4 Zeer lage terugverdientijd
- 5 Beter rendement dan op uw spaarrekening

Meer info en bestellen:  
[hetzoneffect.nl](http://hetzoneffect.nl)

### Heel Zeeland aan de zonne-energie

Dat is de droom van ZMf en Zeeuwind. Om dit te kunnen bereiken, willen we het voor u zo makkelijk en aantrekkelijk mogelijk maken om zonnepanelen aan te schaffen. Daarom organiseren we 'Het Zon Effect'. Samen halen we er meer energie uit! De actieperiode van Het Zon Effect loopt tot en met 25 mei 2014.

### Voordelig belastingvrij zonnepanelen schenken aan uw kinderen

Heeft u er wel eens aan gedacht om zonnepanelen te schenken aan bijvoorbeeld uw kinderen of kleinkinderen. U mag in 2014 tot € 100.000 belastingvrij schenken aan uw (klein) kinderen indien zij dit gebruiken voor aankoop, verbouwing of aflossing van de woning. Het aanschaffen van zonnepanelen valt ook onder deze regeling. Een zonnesysteem is een directe investering in een duurzame toekomst en bovendien genieten uw (klein) kinderen zo elke maand van een lage energierekening. Meer weten? [www.hetzoneffect.nl/zonnepanelenschenken](http://www.hetzoneffect.nl/zonnepanelenschenken) of bel de ZMf: 0113 230075.

### Prijzen zonnepanelen Het Zon Effect

Solarclarity panelen incl. omvormer en wifi-kit			Doe-het-zelf		Inclusief installatie	
Aantal	Wp	m <sup>2</sup>	Incl BTW-voordeel	Terug-verdientijd	Incl BTW-voordeel	Terug-verdientijd
4	1000	7	€ 1.207,54	7 jaar	€ 1.687,54	9 jaar
6	1500	10	€ 1.641,59	6 jaar	€ 2.254,80	8 jaar
8	2000	13	€ 2.093,84	6 jaar	€ 2.820,25	7 jaar
10	2500	17	€ 2.488,54	5 jaar	€ 3.337,60	7 jaar
12	3000	20	€ 2.999,30	5 jaar	€ 3.961,56	7 jaar
14	3500	23	€ 3.396,32	5 jaar	€ 4.471,79	6 jaar
16	4000	26	€ 3.880,09	5 jaar	€ 5.068,77	6 jaar

De actieperiode van Het Zon Effect loopt van 8 maart 2014 tot en met 25 mei 2014. De aangegeven prijzen zijn voor een schuin dak met de panelen in verticale (portrait) opstelling en zijn inclusief 10% korting, exclusief BTW en inclusief forfait. De doe-het-zelf prijs is exclusief bezorgkosten, bekabeling en zekeringautomat.



Haal er samen meer energie uit



| ABC ZONNEPANELEN.NL |

Meer weten en bestellen: [www.hetzoneffect.nl](http://www.hetzoneffect.nl)

# Sponsors bedankt!

De Thijs Kramerlezing wordt mogelijk gemaakt door:



Wij willen alle sponsors hartelijk bedanken  
voor de bijdrage aan deze succesvolle Thijs Kramerlezing!

Meer informatie vindt u ook op:  
[www.dethijskramerlezing.nl](http://www.dethijskramerlezing.nl)

